

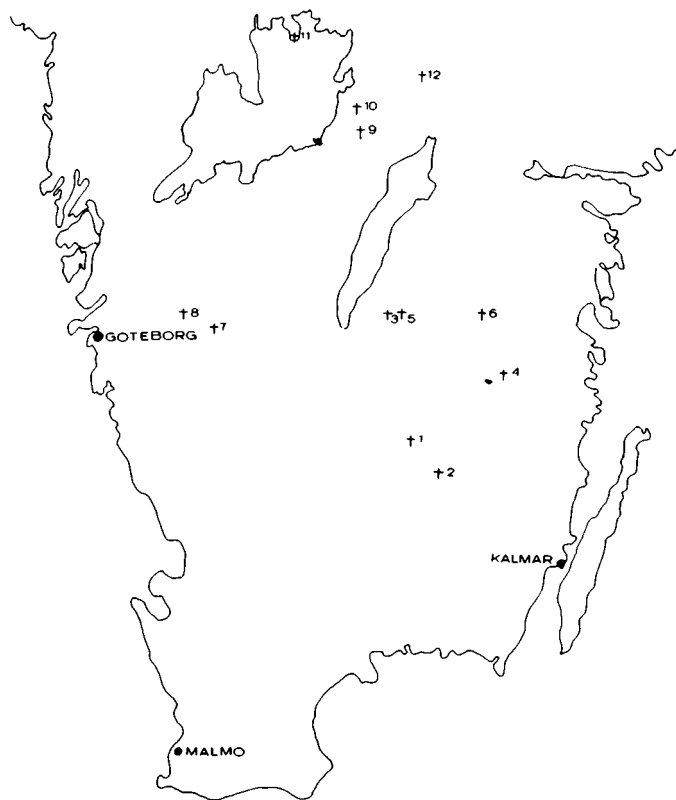
Medeltida träkyrkor i Sverige

En översikt

Av Erland Lagerlöf

I jämförelse med grannlandet Norge, som ju är känt för sina många ståtliga stavkyrkor, har Sverige inte mycket att komma med vad beträffar bevarade medeltida träkyrkor. Vi har en enda stavkyrka – Hedared i Västergötland – och elva medeltida timmerkyrkor av vilka flera ombyggts och förstorats efter reformationen. Några av dem är dock väl bevarade, ja nästan orörda, t. ex. Granhults kyrka i Småland, Södra Råda i Värmland och Tångeråsa i Närke. Dessa intressanta gamla träkyrkor skall beskrivas närmare längre fram, men först skall jag lämna en översiktlig presentation av det tidigaste träkyrkobygandet i Sverige.

Även om vi i vårt land således har mycket få medeltida träkyrkor som fortfarande står kvar, kan vi med ganska stor säkerhet säga att de flesta av våra medeltida stenkyrkor föregåtts av träkyrkor. Detta innebär att här funnits tusentals äldre träkyrkor. Vad har vi för bevis för detta påstående? Rester av stavkyrkor, väggplankor, syllar etc. som ofta återanvänts då stenkyrkorna byggdes, förvaras nu i museerna. Dessutom har man de senaste årtiondena företagit utgrävningar i de medeltida stenkyrkorna, i allmänhet i samband med större restaureringsarbeten, för att bl.a. utröna om de föregåtts av träkyrkor. Det har härvid visat sig att man påfallande ofta har påträffat grunder eller andra spår av en träkyrka, som varit den äldsta kyrkan på platsen.

Karta över Sveriges bevarade medeltida träkyrkor. 1. Bäckaby (nu i Jönköping). – 2. Granhult. – 3. Haurida. – 4. Pelarne. – 5. Vireda. – 6. Tidersrum. – 7. Bråmhult. – 8. Hedared. – 9. Algarås. – 10. Södra Råda. – 11. Hammarö. – 12. Tångeråsa. Kartan ritad av Bärbel Ewers Svensson.

Det förefaller också naturligt att man under missionstiden byggde kapell eller små kyrkor av det material som man var van att använda när man uppförde sina boningshus. Stenen, som krävde helt andra insatser och kunnande, fick vänta tills den nya tron hade fått ett fastare fäste och man var beredd att offra tid och pengar på en kyrkobyggnad av varaktigare material (1). Man antar att det i Sverige var först omkr. 1150 som stenkyrkobyggandet blev mera allmänt. Men även efter denna tid uppfördes en stor mängd träkyrkor och det även i de delar av landet som betraktas som typiska stenkyrkoområden, t.ex. Gotland och Västergötland.

Uppförandet av kyrkobyggnader har naturligtvis ett direkt samband med landets kristnande. Det var en mycket lång och troligen även komplicerad och delvis dramatisk process när våra förfäder lämnade sina gudar för Vite Krist. Den är långt ifrån klarlagd och på grund av de få skriftliga källorna kan vi inte heller räkna med att någonsin få den helt belyst. Säkert är emellertid att kyrkobyggandet står i direkt relation till kristendomens utbredning och att man snarare kan få viss kunskap om kristianiseringen genom det bevarade träkyrkomaterialets datering. Det är alltså av stort intresse att spåra och datera material från de tidigaste träkyrkorna och att härigenom även få en fastare tidsättning för kristendomens framväxt i landet (2).

Hur får vi tillgång till detta material? Åtskilligt har som nämnts tillvaratagits i samband med kyrkorestaureringar och förvaras nu i museerna. Ett av de bästa och kanske mest kända exemplen på detta är Hemse stavkyrka på Gotland, nu delvis rekonstruerad i Statens Historiska Museum i Stockholm, (3) (fig 1). Vid en restaurering 1896 upptäckte man att nästan hela stavkyrkan hade återanvänts när stenkyrkan uppfördes på 1200-talet. De grova väggplankorna och

syllarna hade lagts som golv i både långhuset och koret. I samband härmed hade plankorna avbilats för att kunna inpassas i golvet, men trots detta har man med ganska stor säkerhet kunnat återskapa större delen av denna tidiga stavkyrka, troligen den första kyrkan på platsen. Några av väggplankorna var dekore-

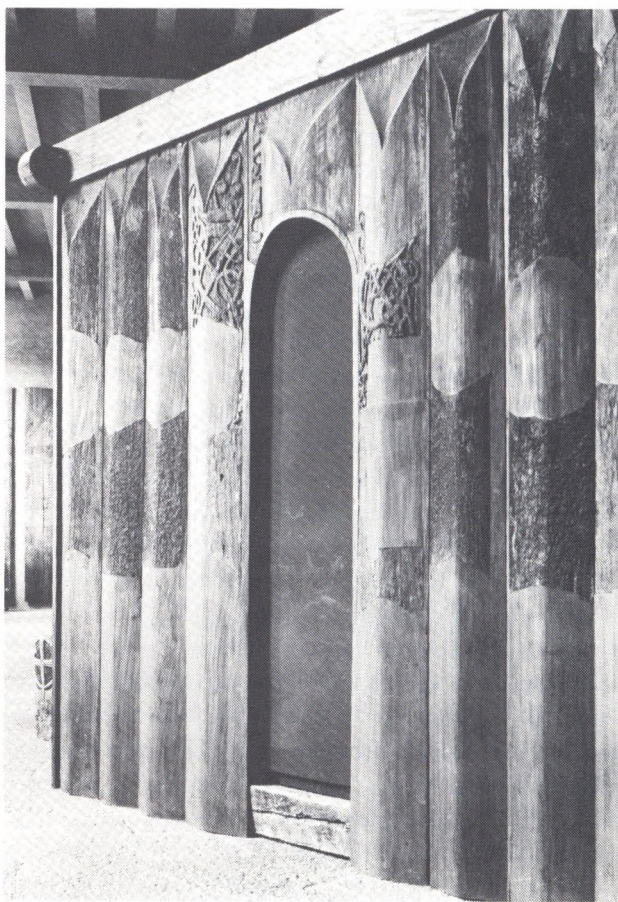

Fig 1. Hemse stavkyrka, västfasaden rekonstruerad i Statens historiska museum, Stockholm. Foto S Hallgren 1963.

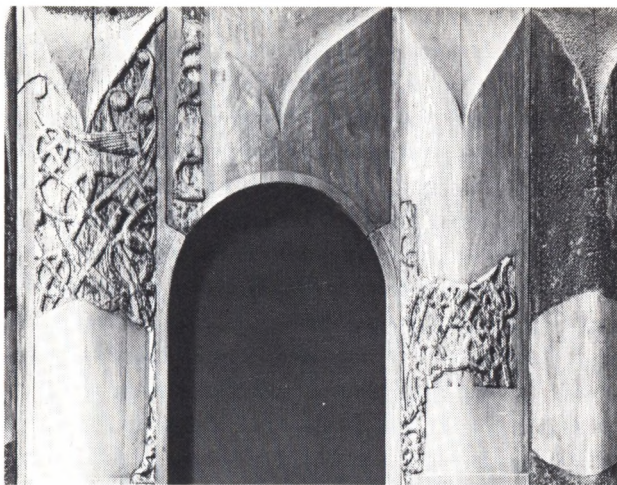

Fig 2. Hemse stavkyrka, portalomfattningen med snidad ornamentik. Foto S Hallgren 1969.

rade och hade troligen tjänstgjort som omfattning till en dörröppning (fig 2). Denna snidade ornamentik gav viss möjlighet till datering. Av stilmässiga skäl förmodade man att stavkyrkan uppförts på 1000-talet. Senare har man i stort sett på samma grunder daterat den till tiden omkr. 1100. Inte heller denna datering kan anses slutgiltig.

Under det sista decenniet har vi fått tillgång till en ny dateringsmetod som vi har anledning att fästa stora förväntningar vid nämligen dendrokronologin (årsringsdatering). – En preliminär undersökning med denna metod av Hemse stavkyrka har visat att den torde ha uppförts senare än man tidigare förmodat. Eftersom stavkyrkan i Hemse var relativt liten har man svårt att tänka sig att den föregåtts av en äldre mindre kyrka eller kapell av trä, men detta kan naturligtvis inte uteslutas så länge man ej utfört en arkeologisk undersökning på platsen.

En annan, något enklare stavkyrka från samma del av Gotland, nämligen Eke, även den påträffad som golv i en stenkyrka från 1200-talet, har också den daterats till tiden omkr 1100 (4). Den dendrokronologiska undersökning som nyligen utförts har även i detta fall resulterat i en senare datering. Dessa sena dateringar av stavkyrkor, som man tidigare förmodat tillhöra 1000-talet, gör att man kanske måste tänka om när det gäller tidssättningen av de tidiga träkyrkorna inte bara på Gotland utan även i det övriga Sverige. Detta medför i sin tur att även kyrkorna uppförda av sten troligen måste dateras senare. Våra undersökningar på detta område är just påbörjade, varför det ännu är för tidigt att dra några säkra slutsatser av det ganska magra materialet. Av naturliga skäl är dock intresset stort för att få en säkrare datering av de tidigaste kyrkobyggnaderna både av trä och sten. Dendrokronologin har härvid visat sig vara ett viktigt och nödvändigt dateringsinstrument inte bara för träkyrkorna utan också för kyrkor av sten med ursprungliga inslag av trä t.ex. takstolar eller kvarsittande delar av ställningsvirket. Man har hittills måst nöja sig med mycket ungefärliga dateringar som stött sig på några få kända invigningsårtal, stilkritisk datering och genom jämförelser med utländskt material, vilket har varit otillfredsställande inte minst av den orsaken att även dessa monument varit osäkert daterade.

Som man har rätt att förmoda fanns de tidigaste träkyrkorna i de sydligaste landskapen. I Lund som blev biskopssäte redan 1060 har man vid arkeologiska utgrävningar påträffat rester av primitivt uppförda ganska stora stavkyrkor med jordgrävda vägglankor och stolpar. De har med hjälp av dendrokronologin kunnat dateras till 1000-talet och får därmed förmodas vara de äldsta nu kända lämningarna av träkyrkor i det nuvarande Sverige (5). Eftersom stavkyrkor-

na i Lund behandlas på annan plats i denna bok finner jag det ej nödvändigt att här närmare redogöra för dem.

Fig 3. Silte kyrka under utgrävning, observera stavkyrkans takfall markerat på långhusets östra vägg. Foto W Falck.

Även på Gotland, har man utfört arkeologiska undersökningar som kastat nytt ljus över stavkyrkobyggandet. Jag skall här redovisa för en av dessa betydelsefulla utgrävningar (6). 1970 utförde man en genomgripande restaurering av sockenkyrkan i Silte på öns södra del. Den är uppförd av sten på 1200-talet. Här gjordes vid detta tillfälle mycket intressanta iakttagelser, som till en del kom att ändra vår syn på stavkyrkobyggandet. Konservator Erik Olsson upptäckte vid rengöring av kalkputsen på långhusets östra vägg vid triumfbågen avtryck och tjärspår från taket och väggarna av en byggnad som föregått det nuvarande långhuset (fig 3). Man satte spaden i jorden där man såg väggen gå ned i marken och kunde genast konstatera att grunden till denna mindre byggnad också bevarats. Det stod klart att man påträffat resterna av den nuvarande stenkyrkans föregångare, en stavkyrka vars kor rivits, medan dess långhus sammanfogats med det nyuppförda stenkoret för att mässan skulle kunna firas i kyrkan utan avbrott. Med hjälp av spårren på väggen kunde man fastställa kyrkans höjd och takfallets lutning och genom den framgrävda grunden fick man kyrkans plan samt en del anvisningar om byggnadens konstruktion. Det visade sig att väggplankorna, som helt avlägsnats vid rivningen, nedtill med ett hak infogats i de breda syllstockarna som härigenom skyddats från röta (fig 4). Dräneringen runt om kyrkan var också väl utförd genom att stora kullerstenar lagts närmast väggen.

Trots att man här i Silte inte har något kvar av själva träkyrkan kunde man alltså tack vare utgrävningen och observationerna på långhusets östvägg, göra en nära nog fullständig rekonstruktion av långhuset samtidigt som man fick fram korets bredd. En arkeologisk fullträff av stor betydelse för vår vetenskap om de äldsta träkyrkorna i Norden.

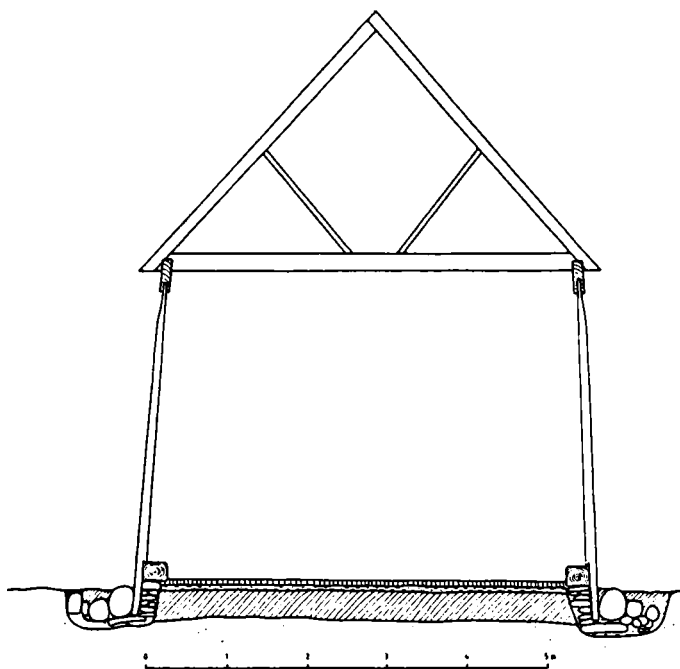
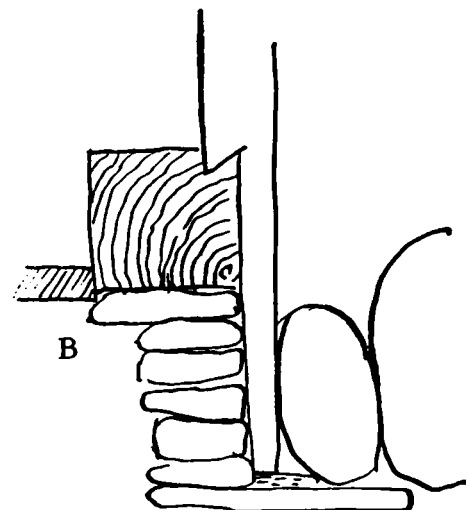

Fig 4. Silte stavkyrka, försök till rekonstruktion av väggar och takstol samt av syll och grundstenar. Efter G Trotzig.

Men det är inte endast genom arkeologiska utgrävningar och tillvarataget material som vi känner till medeltida träkyrkor, vilka ej står kvar på plats. Många av dessa tidiga träkyrkor revs först på 1800-talet, vilket innebär att flera av de antikvariska resenärerna hade tillfälle att i ord och bild beskriva dem. Dessa anteckningar och ritningar är naturligtvis nu av stort intresse för vår kännedom om de äldsta träkyrkornas utformning.

Jag skall här ta ett enda exempel på dessa skriftliga belägg. Gärdserums socken i Småland har nu en stor vit stenkyrka uppförd på 1850-talet (7). Den har föregåtts av en märklig, treskeppig medeltida träkyrka

med stenkor. Av denna finns intet kvar. Den revs vid den nya kyrkans tillkomst. Som väl är vet vi ändå ganska mycket om den medeltida träkyrkan tack vare en flitig antikvarisk resenär, Nils Månsson Mandelgren, som mätte upp och beskrev kyrkan några år innan den gamla kyrkan revs (8).

Det är en utmärkt dokumentation vi härigenom har fått av en av landets märkligaste kyrkobyggnader: plan, fasadritningar, sektioner samt teckningar av kyrkan med bogårdsmur och klockstapel (fig 5-6). Uppmätningarna kompletteras med en detaljerad beskrivning av hela kyrkobyggnaden.

Av ritningar och beskrivning framgår att kyrkan bestod av ett rektangulärt treskeppigt långhus av trä samt ett välvt kor av sten med sakristia, troligen från 1300-talet. Det framgår vidare att träkyrkolånghuset

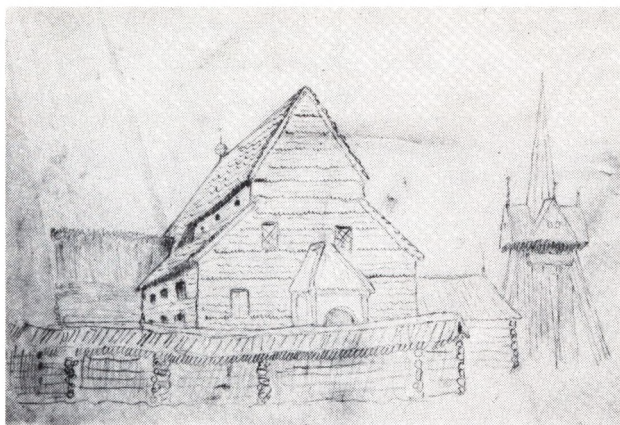

Fig 5. Gärdserums nu rivna kyrka från nordväst. Efter teckning av A Sohlman, ATA Stockholm.

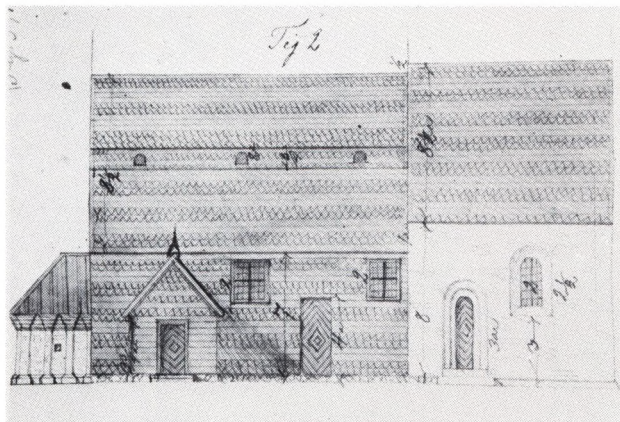

Fig 6. Gärdserums gamla kyrka, sydfasad och längdsektion från söder. Efter uppm av Nils Månsson Mandelgren 1847.

var en kvarstående del av en stavkyrka, vars väggar och tak var täckta med spån.

Träkyrkans interiör var rikt utformad: treskeppig med ett mitskepp som var dubbelt så brett som sidoskeppen. Skeppen skildes åt genom två rader grova

stolpar, åtta stycken i varje rad. Mitskeppets tak var högt och brant och skildes från sidoskeppens mindre branta tak genom en vertikal mellandel, som var försedd med små fönsteröppningar.

Stavkyrkor av denna typ, dvs med treskeppigt lång-

hus, har säkerligen varit sällsynta i Sverige, men ytterligare några är dokumentariskt kända från Småland (9). Det är naturligtvis beklagligt att nästan alla dessa märkliga träkyrkor har rivits. De skulle om de fått stå kvar ha hört till de allra märkligaste medeltida kyrkorna i vårt land. Nu får vi nöja oss med att de avbildats och beskrivits så utförligt att vi åtminstone kan bilda oss en uppfattning om hur de var utformade.

Jag övergår nu till att behandla några av de bevarade medeltida träkyrkorna, både de som är nästan orörda och de som ombyggt under senare tid.

Det kan vara lämpligt att börja med Hedareds stavkyrka, Sveriges enda nu stående stavkyrka (fig 7). Den har av naturliga skäl länge väckt forskningens intresse. Den upptäcktes vid en restaurering 1901 då man avlägsnade en brädpanel, som troligen pålagts på 1700-talet. Man fann då stora stående konvexa

Fig 7. Hedareds stavkyrka från sydost. Foto R. Hintze 1981.

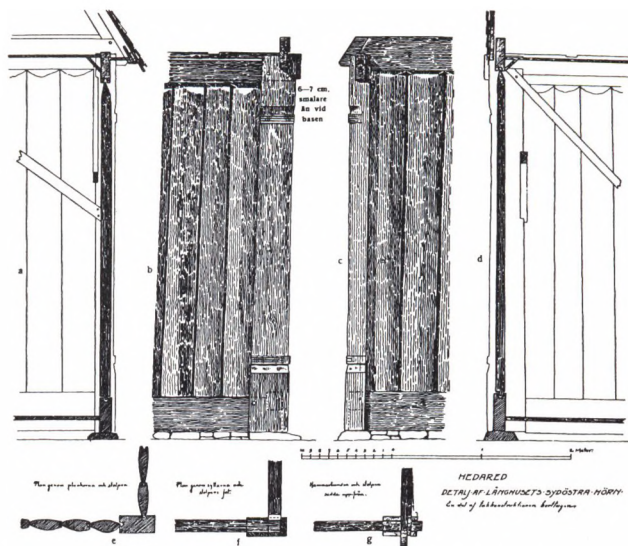

Fig 8. Hedareds stavkyrka, detalj av långhusets sydöstra hörn. Efter E Ekhoft.

väggplankor av ek infogade i syll och hammarband. Man förstod att man hade påträffat en stavkyrka, den enda bevarade i landet. Konstruktionen är enkel. I en ram bestående av hörnstolpar, syllar och hammarband har väggplankorna infogats (fig. 8). Hopfogningen mellan plankorna har skett genom fjäder och nåt. Takstolarna är förnyade, men av spåren att döma är de lika många som de ursprungliga och har även samma vinkel.

Dateringen av denna stavkyrka har varit mycket omdiskuterad. Emil Ekhoft, som var den förste som ägnade sig åt Hedared, uttryckte sig med stor försiktighet när han i »Svenska stavkyrkor« kom till dateringsfrågan (10). Han menade att enbart det att det var en kyrka som uppförts i stavteknik inte behövde innebära att den hörde till de äldsta träkyrkorna. Han

jämförde den med plankorna från Hemse stavkyrka och dess rikt utformade portalomfattning och ålderdomliga konstruktion, bl.a. nåt och lös fjäder. Slutsatsen blev att han daterade Hedared till senmedeltiden, 1400-talet, eller möjligen 1300-talet. Andra forskare har senare, främst på grundval av stavkonstruktionen fört den till 1200-talet.

Svårigheten att på stilkritiska grunder, eller med hjälp av konstruktionstekniken försöka datera en träkyrka framträder här i tydlig dager. Det var därför vi med spännt intresse såg dendrokronologin växa fram med dess allt säkrare dateringsmetod. En referensserie för ek hade upprättats för Västsverige i samband med de arkeologiska undersökningarna i Lödöse i närheten av Göteborg (11). Ett tiotal prover togs i Hedared, i väggplankor, hörnstolpar och Hammarband. Resultatet var överraskande. Träden som använts vid byggandet hade enligt de beräkningar Alf Bråthen, vår dendrokronolog i Västsverige gjort, fällt omkr 1500, närmare bestämt 1498-1503. Kyrkan skulle alltså ha uppförts i början av 1500-talet, således betydligt senare än vi antagit, ett mycket sensationellt resultat.

I ett biskopsbrev från 1506 talas visserligen om kyrkans »uppbyggande«, men detta hade bl.a. av Ekhoﬀ förkastats som ett allt för sent datum. Han menade att det i stället gällde underhållet av kyrkobyggnaden. I brevet står: »Alla och en var som besöka sockenkyrkan i Hedaryd i vårt stift för att förrätta sin andakt, göra en vallfart eller bedja... och de som till själva kyrkans *uppbyggande*, gudstjänsternas uppehållande, underhålle av prydnadsföremål, kärl böcker och övriga förnödenheter därstädes testamentera, offra eller skänka några ägodelar i eller utom sina testamenten, bevilja vi... fyrtio dagars indulgens och befrielse från dem ålagd botgöring (12).

Kyrkan skulle alltså kunna ha uppförts 1506 (13).

Vad innebär då detta? Byggsde man stavkyrkor i Sverige vid denna sena tidpunkt? Det troliga är att det i Hedared funnits en stavkyrka från tidig medeltid, säg 1200-talet. På detta tyder bl.a. en del medeltida inventarier som dopfont och träskulptur. Denna måste omkr 1500 ersättas med en ny, troligen på grund av rötskador, och sockenborna bestämde sig då för att uppföra en ny med ungefär samma utformning som den gamla. Församlingens litenhet och bristen på medel att uppföra en större kyrka var troligen anledningen till att man fick nöja sig med denna ganska ovanliga lösning. Eller byggdes det flera stavkyrkor vid denna tid i Sverige? Det vet vi inte med säkerhet, men det är knappast troligt.

I Småland i södra Sverige finns de flesta ännu stå-

Fig 9. Granhults kyrka från sydost. Foto S Hallgren 1968.

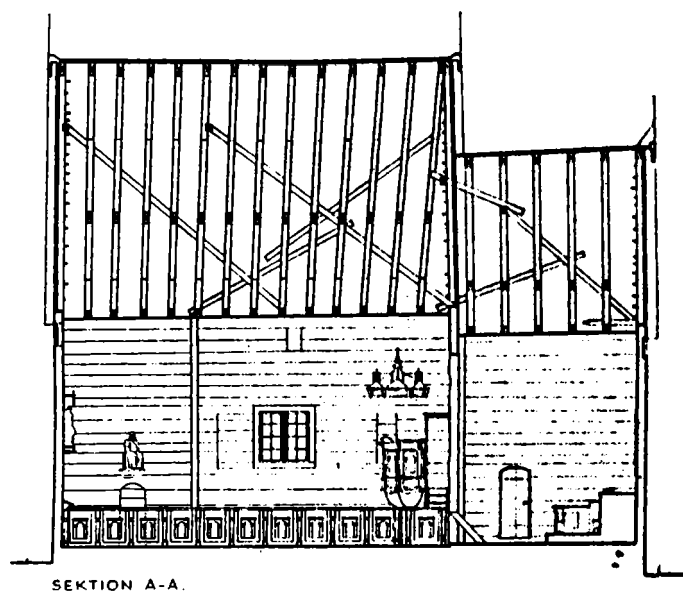
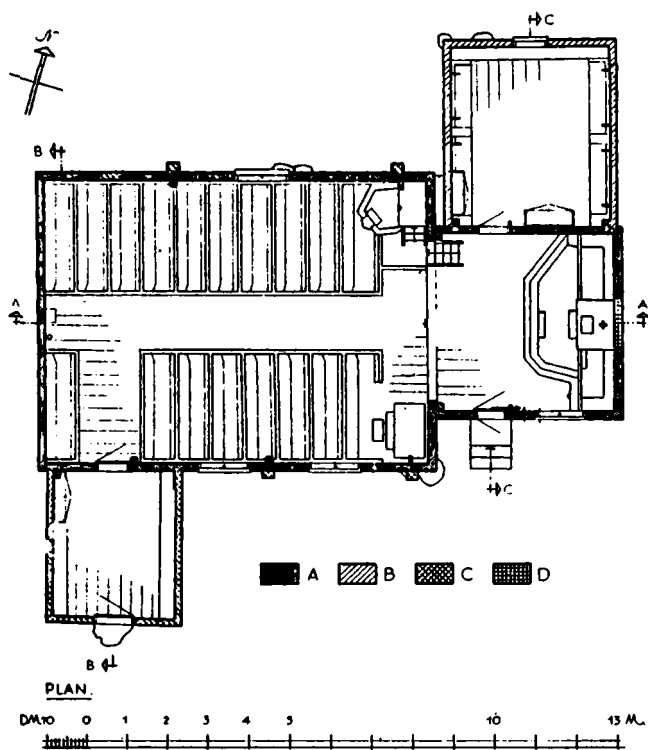

Fig 10. Granhults kyrka, plan och längdsektion från söder. Uppm John Söderberg 1970, efter Sveriges Kyrkor.

ende medeltida träkyrkorna, fem stycken av vilka en är nästan orörd medan de övriga har ombyggt under senare tid. Den bäst bevarade är Granhults kyrka i närheten av Stiftsstadens Växjö (14) (fig 9). Även denna väl bevarade kyrka har varit starkt hotad av förintelse. Prästerskapet med biskopen i spetsen föreslog på 1800-talet att den skulle rivas och att man i stället skulle bygga en större och ljusare kyrka av sten. Men Granhultsborna var av annan åsikt. I en skrivelse framhåller de bl.a. följande: »Låtom oss i ro få behålla vår urgamla frihet med bibehållande av vårt tempel det vi med Guds bistånd ämna till makt hålla, utan

att på något sätt Eder därmed besvära eller påkalla om hjälp« (15). Striden blev ganska het om den gamla träkyrkan, men sockenborna segrade och ännu i denna dag underhålls den på bästa sätt av dem.

Timmerkyrkan i Granhult består av ett relativt kort och brett långhus och ett lägre och smalare, rakt avslutat kor i öster med tillfogad sakristia i norr (fig 10). Både sakristian och ett vapenhus på södra sidan har tillbyggt efter reformationen och är således ej medeltida. – Kyrkans väggar är uppförda av liggande timmer på syllar som vilar på en låg stengrund. Såväl takfall som ytterväggar är klädda med spån och tjära-

Fig 11. Granhults kyrka, interiör mot öster. Foto S Hallgren 1968.

de. Spånen är av furu, men även enstaka äldre ekspån förekommer. Mönstersättning med trappstegsformade och spetsiga spån har använts i en fris under takfoden på såväl långhuset som koret, medan korets öst-

gavel är dekorerad med rombformade partier av spetsiga spån.

Kyrkans ursprungliga fönster utgörs av fyra stycken mycket små och högt sittande rundbågiga öppningar. Ingångarna utgörs av en huvudingång i långhusets södra vägg och en separat ingång till koret även

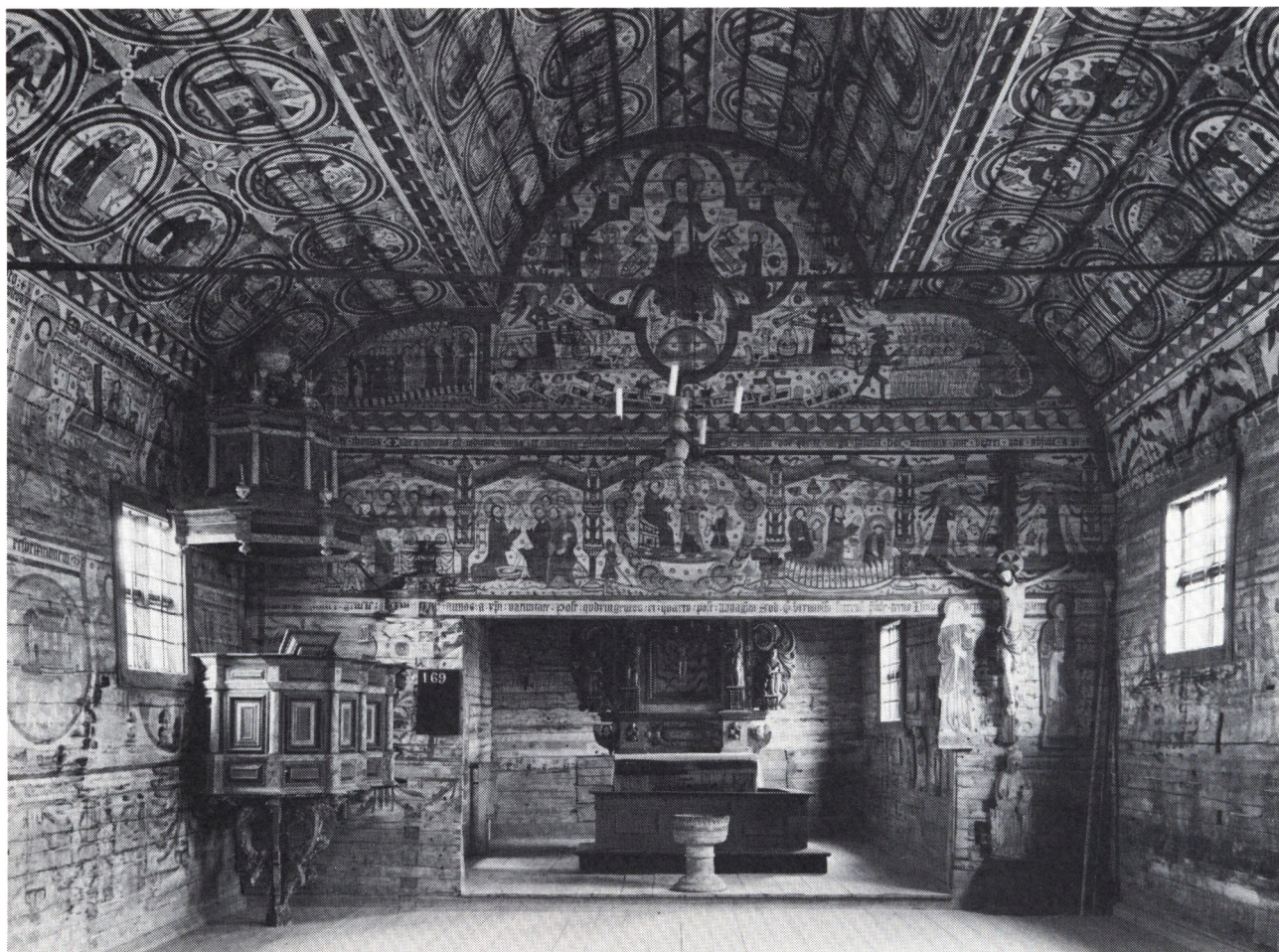
den i söder. Ursprungligen har långhuset också haft en ingång på norra sidan, vilken nu är igensatt. Alla portalerna är rundbågiga, men de på södra sidan har vidgats något i senare tid.

I korets södra innervägg finns strax öster om portalen ca 1 m över golvet en intressant detalj. Det är en urtagning i fogningen mellan två stockar. Genom denna springa har man kunnat se in i koret mot altaret och anordningen bör vara avsedd som ett s k hagio-

Fig 12. Södra Råda gamla kyrka från sydost. Märk den ålderdomliga kyrkogårdsinhäggnaden uppförd av timmer. Foto R Hintze 1981.

skop, dvs en öppning genom vilken de från kommunen utestängda kunde åhöra mässan och förrätta sina böner med blicken riktad mot altaret (16).

Även den gamla träkyrkans interiör är mycket väl bevarad (fig 11). En märkbar förändring har dock

skett. Koret har ursprungligen förbundits med långhuset genom en smal triumfbåge, som vid 1800-talets början vidgades till hela korbreddden. De målningar som nu dominerar kyrkorummet tillkom vid 1700-talets mitt, men har föregåtts av medeltida målningar, som dock endast delvis bevarats.

I landskapet Värmlands sydligaste del på gränsen

Fig 13. Södra Råda gamla kyrka, interiör mot öster med målningar från 1400-talets slut (i långhuset) och 1300-talets början (i koret). Foto R Hintze 1981.

till Västergötland är Södra Råda socken belägen. Redan i förhistorisk tid gick den ena stora förbindelseleden mellan Västergötland och Värmland-Norge genom denna trakt.

Kyrkan är en av de bäst bevarade medeltida timmerkyrkorna i landet (17). Genom att hela interiören, både korets och långhusets väggar och tak, har försetts med målningar på 1300- och 1400-talen har det medeltida kyrkorummets karaktär också bevarats på ett sätt som saknar motstycke.

Kyrkogården hägnas av en timrad stockgärdesgård av ålderdomlig typ (fig 12). Den är uppförd av liggande stockar, som vid ändarna hopfogats genom knutning. Varje gård i socknen svarade för underhållet av sin del av kyrkogårdsbalken. Den redan i början av 1200-talet nedskrivna Västgötalagen stadgar härom och denna har följts ända in i vår tid (18).

Kyrkobyggnaden är uppförd av liggande timmer, bilade grova stockar av furu. Syllarna låg ursprungligen direkt på marken. De utbyttes och försågs med stengrund vid 1900-talets början. Väggarna är utvändigt klädda med spån som tjärats. De höga takstolarna och de klöverbladsformigt välvda innertaken är märkligt nog ursprungliga.

Kyrkan består av ett rektangulärt långhus samt ett smalare, i öster rakt avslutat kor. En sakristia som tillkommit samtidigt ligger vid korets norra sida. Den har tillskapats genom att långhusets nordvägg förlängts österut till i höjd med korets östvägg. (jfr Hammarö kyrka).

Kyrkan hade ursprungligen en dörröppning på långhusets södra sida nära västra gaveln. Den hade utvändigt en rikt utformad omfattning. Dörröppningen flyttades på 1600-talet till västra gaveln, där den nu är kyrkans huvudingång. Två av kyrkans ursprungliga fönster finns bevarade. Det ena är en liten rundbågig öppning i sakristians östra vägg. Det andra är en nu igensatt fönsteröppning i korets östra vägg. Det består av två uppåt rundbågigt avslutade fönsterfack, som delats genom en mittkolonn som vilat på

en i bottenstocken utsparat sockel (jfr Tångeråsa kyrka).

Invändigt uppvisar kyrkan i Södra Råda ett ovanligt välbevarat medeltida kyrkorum (fig 13), till stor del tack vare de målningar som täcker både väggar och tak. De är av ovanligt hög kvalitet, särskilt de i koret och märkligt nog är båda sviterna daterade genom inskrifter, korets till 1323 och långhusets till 1494. Den äldsta inskriften lyder i översättning från latinet: »I Herrens år 1323, då biskop Petrus (19) regerade, är detta skrivet (målat) om Jungfru Maria«. Målningarna i koret omfattar främst scener ur Marialegenden.

Den dendrokronologiska undersökning som nyligen företagits i Södra Råda tyder på att hela kyrkobyggnaden uppförts omkr 1310 (20). Man hade tidigare förmodat att den byggts vid 1200-talets slut. I detta fall kan man således ej tala om någon stor avvikelse i fråga om dateringen.

Kyrkan i Hammarö i närheten av Karlstad i Värmland nämns här som exempel på en av dessa medeltida träkyrkor, som tillbyggs vid flera tillfällen under senare tid, men som ändå bevarat en stor del av sin ursprungliga utformning (21) (fig 14). Det kan också vara lämpligt att behandla den i samband med Södra Råda, eftersom dessa båda medeltida timmerkyrkor har stora överensstämmelser. Ja, likheten även i detaljer, som portalernas och fönstrens utformning, är så påfallande, att man förmodat att samme byggmästare varit engagerad vid de båda kyrkornas uppförande (22).

Den medeltida kyrkan i Hammarö består av ett rektangulärt långhus, ett nästan kvadratisk kor samt en smal sakristia, som tillkommit genom att man fört fram långhusets nordvägg i höjd med korets östvägg. Även i detta avseende överensstämmer Hammarö med Södra Råda kyrka. De medeltida målningar som be-

Fig 14. Hammarö kyrka från nordost. De östligaste partierna utgörs av kor med sakristia samt långhus från medeltiden. Foto R Hintze 1981.

varats, främst i det ursprungliga koret (nu sakristia) tillkom vid 1400-talets slut.

På 1600-talet började församlingen planera en utvidgning av den lilla medeltidskyrkan, som inte längre räckte till åt alla socknens innevånare. Det dröjde dock till år 1717, då långhuset förlängdes åt väster med ca 7 m. Denna förstoring av kyrkorummet var dock ej tillräckligt omfattande. 1745 beslutade man »att den gamla träkyrkan skulle bibehållas sådan den var och med en korsbyggnad utökas«. Härvid inreddes det gamla koret till sakristia (fig 15) och det gamla långhuset till kor. Dessa arbeten, vars resultat i stort sett bevarats till våra dagar, avslutades 1748.

Denna bevarade medeltida timmerkyrka i Ham-

Fig 15. Hammarö kyrka, interiör av sakristian (ursprungl kor) mot sydost med målningar från 1400-talets slut. Foto R Hintze 1981.

marö var inte den första kyrkan på platsen. Vid en restaurering av kyrkan på 1930-talet påträffades ett antal stavkyrkokplankor från en äldre kyrka. Den dendrokronologiska undersökning, som nyligen företagits har visat att denna kyrka av allt att döma uppförts på 1250-talet. Den synes ha stått i ca. 70 år, eftersom dateringen av timmerkyrkan har satts till 1320-talet (23).

Fig 16. Tångeråsa kyrka från sydost. Foto R Hintze 1981.

Tångeråsa kyrka i Närke är belägen i en utpräglad skogsbygd i en liten socken med få gårdar (24). Det är möjligt att det är just dessa förhållanden, som räddat den åt eftervärlden. Man har ej haft behov av att bygga en större kyrka eller att bygga om eller utvidga den lilla medeltida träkyrkan (fig 16). Men nog har man även här haft planer på att ersätta sin träkyrka med en större kyrkobyggnad av sten. Det var främst vid 1800-talets mitt som man hyste sådana planer.

Den lilla timmerkyrkan i Tångeråsa består av ett rektangulärt långhus, ett likaså rektangulärt, ovanligt långt kor (7,8 m × 5,8 m) en sakristia av sten troligen från 1600-talet samt ett litet vapenhus i väster från 1805. – Detta är kanske Sveriges äldsta bevarade träkyrka, vilket kunde konstateras vid en dendrokronologisk undersökning, som visade att långhuset uppförts redan på 1220-talet, medan koret tillfogats först på 1290-talet (25). Detta kan innebära att det nuvarande koret

föregåtts av ett mindre kor, möjligen en kvarstående rest av en stavkyrka. Man har tidigare antagit att koret var den äldsta byggnadsdelen, vilket ju är det vanliga, men undersökningen har entydigt visat att långhuset byggts före.

Sedan kyrkan stod färdig på 1290-talet, alltså för nära 700 år sedan, har den till det yttre genomgått mycket små förändringar. Man har flyttat långhusets ingång från södra väggen till den västra, satt igen koringången och gjort måttliga fönsterförstoringar. Det är allt. Det är alltså en märkligt väl bevarad medeltida träkyrka som vi fortfarande kan få uppleva i Tångeråsa. Invändigt märks kanske förändringarna mera även om vi också här kan tycka oss förflyttade långt tillbaka i tiden (fig 17). Här fanns ursprungligen målningar, som prydde väggarna och samtidigt tjänstgjorde som bildbibel för de icke läskunniga sockenborna. Två dyrbara medeltida glasmålningsrutor (26), nu infogade i ett fönster i långhusets södra vägg, påminner oss om att den kanske största förändringen av kyrkorummet gäller belysningen. Den medeltida kyrkan hade endast små ljusgluggar, som släppte in ett sparsamt ljus genom de målade fönstren. Vaxljusen på altaret och möjligen i någon ljuskrona fick hjälpa till att lysa upp kyrkorummet.

De medeltida träkyrkorna i Sverige är ett stort och komplicerat problemkomplex, som jag här endast helt kortfattat har kunnat behandla. Vid den institution jag är anställd, Sveriges Kyrkor, Riksantikvarieämbetet i Stockholm, pågår sedan ett par år tillbaka ett projekt om dessa tidiga träkyrkor. Avsikten är att våra undersökningar skall framläggas i tre publikationer av katalog- och inventeringskaraktär. De två första delarna skal omfatta de landskap där sådana tidiga träkyrkor har bevarats, medan den tredje delen skall handla om de övriga landskap där nu försvunna, men

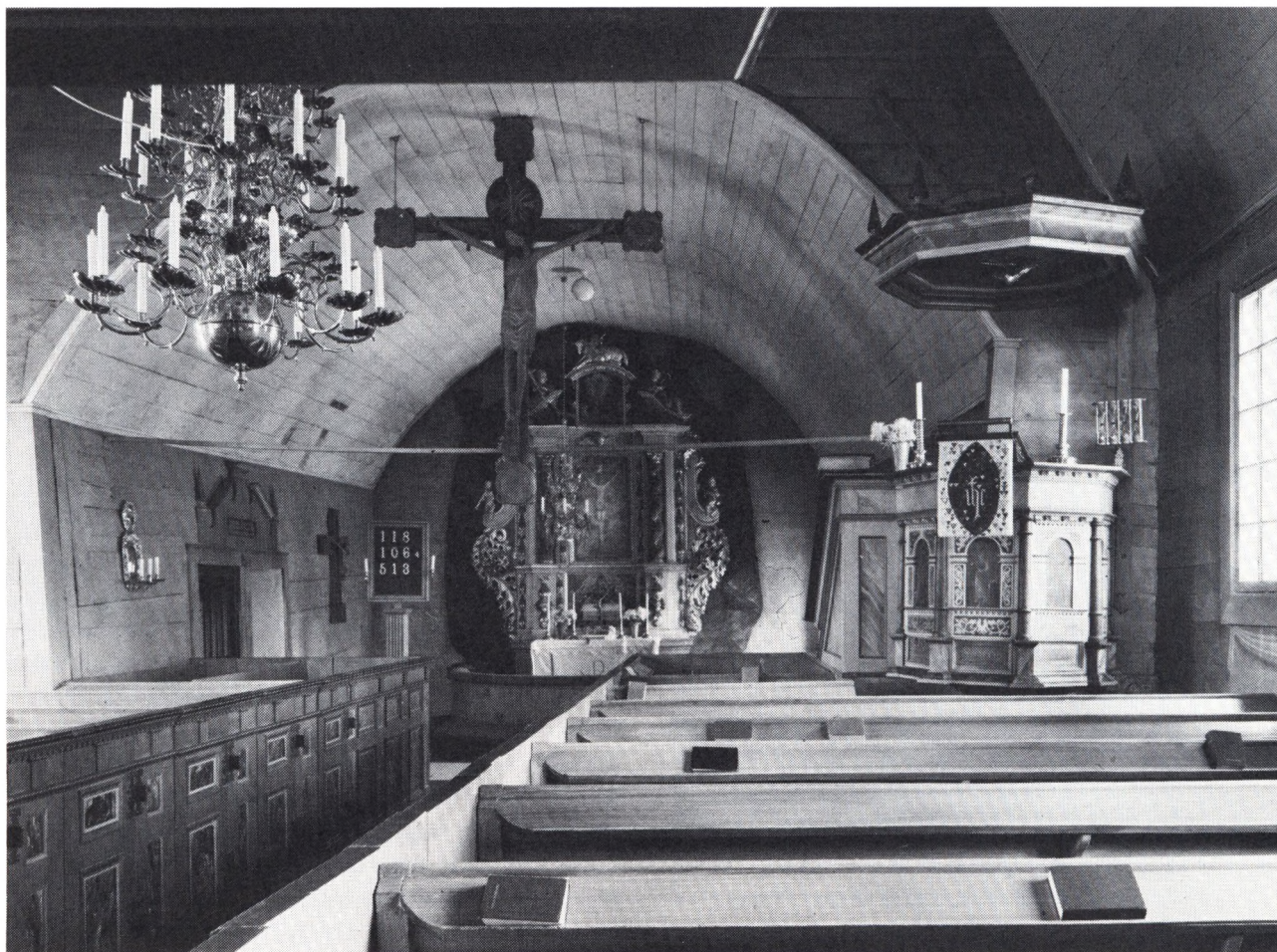

Fig 17. Tångeråsa kyrka, interiör mot öster. Foto R Hintze 1981.

genom dokument eller genom arkeologiska utgrävningar äldre träkyrkor har kunnat beläggas.

Den första av dessa tre publikationer har utkommit. Den omfattar Småland och de delar av Östergötland

som under medeltiden tillhörde Växjö stift. Den är författad av Marian Ullén, medan uppmätningarna har utförts av Gunnar Wirén, båda medarbetare vid Sveriges Kyrkor.

I boken beskrivs häradsvis de ännu bevarade sex medeltida träkyrkorna utförligt. Dessutom lämnas uppgifter om ca 110 träkyrkor, som är kända genom bevarade rester, genom arkeologiska utgrävningar eller genom arkivmaterial, bl a tidigaavbildningar.

På detta sätt har ett tiotal stavkyrkor kunnat påvisas och beskrivas i området, t ex den ovan omtalade märkliga treskeppiga stavkyrkan i Gårdserum.

Del 2 av detta arbete, som beräknas utkomma under 1984, skall behandla de medeltida träkyrkorna i Västergötland, Värmland och Närke. Inom detta område finns också sex bevarade kyrkor, bl a landets enda återstående stavkyrka, Hedared i Västergötland. Även i denna bok kartläggs det ursprungliga beståndet av träkyrkor med hjälp av arkeologiskt och arkivaliskt material. Det har visat sig att man inom Skara stift, som under medeltiden även omfattade hela Värmland, har kunnat påvisa över hundra medeltida träkyrkor, både stavkyrkor och timmerkyrkor. I det arkivaliska materialet är särskilt avbildningarna av stort värde. Främst bland dessa märks ett tjugotal teckningar av tidiga träkyrkor i Västergötland utförda av Johan Peringskiöld och hans medhjälpare, som reste i landskapet på 1670-talet.

De viktiga dendrokronologiska undersökningar, som ligger till grund för dateringarna både av de ännu stående kyrkorna och av de bevarade resterna av äldre träkyrkor i Västsverige, har utförts av Alf Bråthen, Trollhättan.

Noter

1. I landskapslagarna som i allmänhet är upptecknade på 1200-talet, talas om kyrkor med bl.a. syllar, således träkyrkor. Se här om t.ex. Tiohäradslagens kyrkobalk utg. av Å Holmbäck och E Wessén, Svenska landskapslagar V, Uppsala 1946.
2. C Ahrens, Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa. Hamburg 1981, s 37 ff och där anförd litteratur.

3. E Ekhoﬀ, Svenska stavkyrkor. Stockholm 1914-16, s 71 ff. Se även E Lagerlöf och B Stolt, Hemse kyrkor, Sveriges kyrkor vol. 131.
4. E Lagerlöf, Var den medeltida träkyrkan i Eke en stavkyrka? i: Gotländskt Arkiv 1973, s 29. Se även E Lagerlöf och B Stolt, Eke kyrka, Sveriges kyrkor vol. 156.
5. A Mårtensson, St Stefan i Lund. Ett monument ur tiden. Årsskrift 62. Gamla Lund, Förening för bevarande av stadens minnen. Lund 1980.
6. G Trotzig, En stavkyrka i Silte, i: Gotländskt Arkiv 1972.
7. B Cnattingius, Gårdserums kyrka, vägledning. Linköping 1964.
8. N Månsson Mandelgren, 1813-1899, tecknare och konsthistoriker, avtecknade och beskrev kulturminnen av skilda slag. Särskilt ägnade han sig åt svenska medeltida kyrkomålningar, vilka han utgav i ett franskt verk 1855-62. Hans stora avbildningsamlingar, liksom en del av hans anteckningar, förvaras i Folklivsarkivet, Lund, medan huvudparten av hans anteckningar förvaras i ATA, Stockholm.
9. Jämte Gårdserum fanns i Småland åtminstone en medeltida träkyrka med treskeppigt långhus, nämligen Edshult, som även den uppmäts och beskrivits av Mandelgren. I Statens historiska museum förvaras plankor med höggotiska målningar från denna kyrka.
10. E Ekhoﬀ, Svenska stavkyrkor, s 213 f.
11. A Bråthen, Dendrokronologisk serie från västra Sverige 831-1975. Riksantikvarieämbetets rapport 1982:1, Stockholm 1982, s 102 f.
12. E Ekhoﬀ, Svenska stavkyrkor, Bil 3, s 368. Brevet översatt från latinet av Sigrid Leijonhufvud.
13. Förf har i dateringsfrågan haft tillfälle att rådgöra med Håkon Christie, Oslo, som anser denna datering trolig på grund av stavkyrkans konstruktionsdetaljer, vilka tyder på sen tillkomst.
14. M Ullén, Granhults och Nottebäcks kyrkor, Sveriges Kyrkor, vol 149. Stockholm 1972.
15. M Ullén, Biskopens tempel och böndernas kyrka. Om Esaias Tegnér som kyrkorasare och kyrkobyggare, i: Nottebäck och Granhult VI. Åseda 1977.
16. A Tuulse, Bönekamrar och hagioskop, i: Konsthistoriska studier tillägnade Sten Karling. Stockholm 1966.
17. E Bohrn m fl, En bok om Södra Råda gamla kyrka. Värmlands museums skrifter. Uppsala 1963.
18. Å Holmbäck och E Wessén, Svenska landskapslagar V. Uppsala 1946.

19. Petrus (Peder Larsson), biskop i Skara, även benämnd Petrus de Husaby, där han 1305 var kyrkoherde och tillika kanik i Skara. Han kallades till biskop 1322, dog 1336.
20. Den dendrokronologiska undersökningen har utförts av Alf Bråthen, Trollhättan, för Sveriges Kyrkors räkning.
21. Ramström H, Om Hammarö kyrka och klockstapel. Sunne 1947. Se även Å Nisbeth, Hammarö kyrka. En vägledning. Ystad 1969, s 6.
22. Å Nisbeth, a.a, s 8.
23. Den dendrokronologiska undersökningen utfördes av Alf Bråthen på Sveriges Kyrkors uppdrag.
24. E Lagerlöf, Tångeråsa kyrka, Sveriges äldsta bevarade medeltida träkyrka, i: Från Bergslag och bondebygd 1981, och där anförd litteratur.
25. Undersökningen utförd av Alf Bråthen, Trollhättan, på uppdrag av Sveriges Kyrkor.
26. A Andersson, Die Glasmalereien des Mittelalters in Schweden. Corpus vitrearum medii aevi Skandinavien. Stockholm 1964.

Litteratur

- Ahrens, C: Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa. Hamburg 1981.
- Andersson, A: Die Glasmalereien des Mittelalters in Schweden. Corpus vitrearum medii aevi Skandinavien. Stockholm 1964.
- Boëthius G: Hallar, tempel och stavkyrkor. Stockholm 1931.
- Samme: Studier i den nordiska timmerbyggnadskonsten från Vikingatid till 1800-talet. Stockholm 1927.
- Bohrn E m fl.: En bok om Södra Råda gamla kyrka. Utg av Värmlands museum 1963.
- Bråthen A: Dendrokronologisk serie från västra Sverige 831-1975. Riksantikvarieämbetets rapport 1982:1. Stockholm 1982.
- Christie H: Middelalderen bygger i tre. Oslo 1974.
- Cnattingius B: Gärdserums kyrka (vägledning). Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1964.

- Ekhoff E: Svenska stavkyrkor. Stockholm 1914-16.
- Hildebrand H: Sveriges medeltid III. Stockholm 1898-1903.
- Holmbäck A och Wessén E: Svenska landskapslagar V. Uppsala 1946.
- Johnson M: Utgrävningen i Älgårås – en äldre kyrka funnen, i: Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1981.
- Karling S: Kyrkorna i Borås och Brämhult. Borås 1955.
- Lagerlöf E: Mittelalterliche Holzkirchen in Westschweden, i: C Ahrens, a a. Hamburg 1981.
- Samme: Tångeråsa kyrka, i: Från bergslag och bondebygd 1981.
- Samme: Var den medeltida träkyrkan från Eke en stavkyrka? i: Gotländskt Arkiv 1973.
- Lagerlöf E och Stolt B: Eke kyrka, Sveriges Kyrkor vol 156. Stockholm 1974.
- Lundberg E: Trä gav form. Stockholm 1971.
- Mårtensson A: S:t Stefan i Lund. Ett monument ur tiden. Gamla Lund, Årsskrift 1980.
- Nisbeth Å: Hammarö kyrka. En vägledning. Ystad 1969.
- Nordin E: Svenska träkyrkor (Swedish timber-churches). Sthlm 1967.
- Ramström H: Om Hammarö kyrka och klockstapel. Sunne 1947.
- Trotzig G: En stavkyrka i Silte, i: Gotländskt Arkiv 1972.
- Samme: En arkeologisk undersökning i Garda kyrka på Gotland, i: Fornvännen 1970.
- Tuulse A: Bönekamrar och hagioskop, i: Konsthistoriska studier tillägnade Sten Karling. Stockholm 1966.
- Samme: Romansk konst i Norden. Stockholm 1968.
- Ullén M: Biskopens tempel och böndernas kyrka. Om Esaias Tegner som kyrkoraserare och kyrkobyggare, I: Granhult och Nottebäck VI. Åseda 1977.
- Samma: Granhults och Nottebäckes kyrkor. Sveriges Kyrkor vol 149. Stockholm 1972.
- Samma: Medeltida träkyrkor I. Sveriges Kyrkor vol 192. Stockholm 1983.